

Ustaška Nezavisna Država Hrvatska u drugoj polovici 1943. god. (s kratkim osvrtom na pitanje BiH)

Fikreta Jelić-Butić

Pokušaj da se ovom prigodom u sažetom osvrtu uoče neki osnovni problemi političkog položaja ustaške Nezavisne Države Hrvatske u drugoj polovici 1943. godine, ima prvenstveno namjeru da bude prilog cjelovitijem razmatranju jedne značajne etape u razvoju narodnooslobodilačkog rata u Jugoslaviji, koja je imala bitno značenje i za rast NOP-a u Bosni i Hercegovini. Premda su vrijeme i prostor osnovna zapreka da se pođe putem kompleksnijeg pristupa u izlaganju naprijed konstatirane problematike, a to znači na relacijama NDH—NOR—drugi svjetski rat (pri čemu se misli na interese njegovih glavnih nosilaca: sila antifašističke koalicije i sila Osovine), ipak treba istaći činjenicu da i zaseban osvrt ima svoj određeni smisao. Riječ je o tome da je znanstveno istraživanje uloge ustaške NDH u osjetnom zaostatku za postignutim rezultatima u proučavanju narodnooslobodilačkog rata. Zbog toga bi upravo u tom dijelu historiografije i trebalo tražiti pretpostavku za razumijevanje potrebe posebnih istraživanja nekih dosad zanemarenih komponenata, među kojima vidno mjesto zauzima pitanje ustaške NDH.

Prema tome, znanstveno istraživanje uloge ustaške Nezavisne Države Hrvatske u sklopu politike okupacionih sistema u našoj zemlji od 1941—1945, ima u prvom redu svrhu da uočavanjem jednog određenog aspekta unese više svjetla u potpunije proučavanje razvitka oslobodilačkog rata i socijalističke revolucije u Jugoslaviji. Budući da je ustaškom pokretu od strane Trećeg Reicha i fašističke Italije bila namijenjena, kao osnovna zadaća, zaštita interesa tih sila u ovom dijelu Balkanskog poluotoka, te provođenje koncepcije o novom uređenju Evrope, Nezavisna Država Hrvatska, kako je nazvana ta tvorevina, u kojoj su ustaše dovedeni na vlast, pojavila se također kao jedan u nizu vojničko-političkih protivnika narodnooslobodilačkog pokreta. Međutim, pored karaktera i uloge koju je imala kao i ostali protivnički faktori, specifikum politike NDH ispoljavao se prvenstveno u konstantnim naporima ustaškog pokreta da postojanje ove kvislinške tvorevine prikaže kao konačno ostvarenje težnji hrvatskog naroda za svojom nacionalnom

nezavisnošću. Upravo o tom problemu treba voditi računa, jer je jedna od važnijih zadaća narodnooslobodilačkog pokreta, osobito u početku, na području Hrvatske, te Bosne i Hercegovine, bilo razbijanje spomenutih tendencija ustaškog pokreta i ukazivanje na njegovu pravu ulogu.

Dakako da je stalno jačanje narodnooslobodilačkog pokreta bilo, među ostalim, onaj odlučujući faktor koji je sudbonosno utjecao na ubrzano slabljenje NDH, ali je pitanje povjerenja u program i koncepcije ustaškog pokreta i njegovu državu bilo odlučno poljuljano u širokim narodnim masama već od samog početka. Pored potpuno omražene unutrašnje politike NDH, koju je prvenstveno obilježavao razgranat sistem terora, široko zasnovan i opravdavan, također je i konačno određivanje teritorijalnog opsega ustaške države najvećim dijelom odagnalo i one malobrojne iluzije u čvrstinu njenih temelja koje su mogle postojati u momentu osnutka. Dok je, naime, na jednoj strani, velikohrvatski program ustaškog pokreta došao u teritorijalnom pogledu do izražaja upravo u pogledu Bosne i Hercegovine, na drugoj strani su ustaše svoj dolazak na vlast platili cijenom otvorene izdaje, tj. predajom jadranske obale Italiji, kao jednog od bitnih životnih prostora hrvatskog naroda. Rimski ugovori, 18. svibnja 1941, kojima su i formalno regulirana pitanja odnosa Italije i NDH, potvrdili su u potpunosti pravi smisao zadaće ustaškog pokreta.¹⁾ Premda je dalji razvoj tih odnosa ukazivao na sve veću podređenost ustaškog režima talijanskoj okupacionoj politici, ipak je kapitulacija Italije, rujna 1943, bila momenat koji je izvršio određeni zaokret u gledištima ustaškog pokreta na njegovu dotadašnju protalijansku orijentaciju. Vladajući vrhovi NDH počinju od tada jednom vrlo širokom akcijom propagande preispitivati svoje dotadašnje odnose s Italijom, tražeći u tome životnu šansu da isticanjem povratka jadranske obale ojačaju svoju već potpuno izgubljenu poziciju, održavanu, u stvari, jedino prisustvom njemačke vojne sile. S druge strane, sve očiglednije izmicanje Bosne i Hercegovine ispod ionako labilnog političkog utjecaja ustaškog vodstva bilo je, također, uzrok da se povede određena akcija. Konstantni rast NOP-a u ovim zemljama bio je, dakako, odlučujući uzrok tome, a pogotovu je morao doći do izražaja s Prvim zasjedanjem Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, kojim se značajnim historijskim činom već određivao položaj ovih zemalja u budućoj jugoslavenskoj državnoj zajednici.

O veoma kritičnoj vojnoj i političkoj situaciji u kojoj se nalazila NDH od sredine 1943, dovoljno svjedoče podaci koji potječu iz ustaških i njemačkih krugova, pa se ta činjenica, bez sumnje, ne smije zanemarivati. Gledajući u cjelini, osnovna obilježja niza političkih i vojničkih analiza spomenutih faktora o postojećoj situaciji, bila su ova: a) unatoč opstanku NDH više od dvije godine, NOP na njenom području nije doživio slom, nego, naprotiv, pokazuje sve izrazitije tendencije jačanja, što prvenstveno potvrđuje činjenica da ni akcije većeg vojničkog značenja nisu ni ubližu postigle očekivane rezultate; b) iz dana u dan postaje sve akutnije pitanje prehrane; c) prilike u saobraćaju postaju sve nesigurnije; d) stanje u upravi pokazuje sve očiglednije znakove kaosa i anarhije. Zaključak koji je slijedio iz ovakvih analiza bio je nedvosmislen: sve manje povjerenja u vlast NDH i porast nezadovoljstva u najširim razmjerima.²⁾ U razmatranju ove relativno teške kri-

¹⁾ *Međunarodni ugovori 1941*, izd. Ministarstvo vanjskih poslova NDH, Zagreb, bez god. izd. (vjerovatno 1942), 49—52.

²⁾ Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske (dalje: IHRPH), Fond NDH, kut. 492.

tike položaja i politike ustaške NDH, treba poći od činjenice da je ona bila zajednička spoznaja nekoliko različitih faktora. Oni su se uglavnom razlikovali po karakteru pozicije koju su zauzimali u postojećoj situaciji i utjecaju što su ga vršili u njoj. Zajedničko obilježje bila im je težnja da NDH treba očuvati, ali su se i tu već u određenom smislu podvajali, jer je u realizaciji spomenute težnje svaka strana gledala zaštitu i jačanje vlastitih interesa. Premda detaljnija analiza pokazuje da je spomenuta kritika izbacila na površinu niz različitih, većih, manjih i neznatnih, struja, tendencija, grupacija, ipak među njima treba izdvojiti prvenstveno ove dvije strane: a) njemačku vojnu silu, kojoj je NDH, i pored stečenog iskustva i spoznaje da u njoj ne može imati snažniju podršku, ostala ipak jedina politička mogućnost s kojom se moglo dalje računati; b) jedan dio ustaškog pokreta koji počinje tražiti druga rješenja za izlaz iz postojeće krize. Treba uz to istaći da je ova druga strana, s obzirom na svoje nosioce, bila osjetno heterogena, pa je i shvatljivo što su iz nje izvirale i različite tendencije u traženju rješenja. Od ostalih faktora koje bi trebalo ovdje konstatirati ističu se posljednji naponi za očuvanje talijanskih interesa u NDH, koji doista imaju epizodni karakter, ali će ostaviti vidljivije posljedice.

Ocjene Nijemaca o daljoj ulozi NDH bile su sve uvjerljivije prožimane potvrdom njihove konstatacije od kraja 1942. da se samo njihovim maksimalnim vojničkim angažiranjem može ustaško vodstvo održavati na površini sve složenije vojno-političke situacije. Dakako da je ta činjenica od sredine 1943. pogotovu postala upečatljiva, jer su sile Osovine na evropskim bojištima pokazivale sve očiglednije znakove uzmaka, a značajna potvrda za to bio je i neuspjeh četvrte i pete ofenzive, kojima su doista prethodile opsežne i temeljite pripreme. Od toga momenta, bio je, dakle, glavni imperativ očuvanje nekih osnovnih strategijskih pozicija same njemačke vojne sile, pa je i shvatljivo da je rješavanje svih pitanja, vezanih uz NDH, bilo neposredno podređeno tom cilju. Prema tome, ustaška NDH, koja se doista pretvorila u poprište velikih i mnoštva manjih vojnih operacija, mogla je samo davati privid zamišljene državno-političke cjeline.

Zbog svega toga je u traženju izlaza iz postojeće situacije i bila najznačajnija akcija, koju su poduzeli njemački vojni vrhovi u NDH. Budući da ovo nije bila prva akcija njemačkih komandanata koju su oni na području NDH poduzimali u cilju saniranja svog položaja, shvatljivo je da je ona ovog puta tražila druga rješenja. Međutim, treba ipak posebno istaći činjenicu da je i sada tzv. političko rješenje postavljeno u prvi plan kao i prije, jer je prevladavalo uvjerenje da bi ono bilo nedjelotvornije. Riječ je o tome da su predstavnici njemačke vojske u NDH zastupali gledište da izlaz treba tražiti u određenom obliku otklanjanja ustaškog vodstva s vlasti i njegovom zamjenom drugim, manje kompromitiranim, političkim snagama.³⁾ Međutim, ovakvi stavovi nisu imali odjeka u odlučujućim faktorima Trećeg Reicha.

Treba, ipak, istaći da su u tom pravcu, doista, i bili poduzeti određeni koraci, tj. pokušaji da se u vladu NDH uvedu neki utjecajni predstavnici vodstva Hrvatske seljačke stranke. Usko povezano s tim, treba razumijevati uvlačenje Nikole Mandića u politički život, posredstvom kojega, kao novoimenovanog predsjednika ustaške vlade, su nastojali ujedno privući i određene pojedince iz HSS-a. Ustaški projekt o stvaranju nove vlade, koji je Man-

³⁾ L. Hory — M. Broszat, *Der Croatische Ustascha — Staat 1941—1945*, Stuttgart 1964, 153—154.

dić predložio A. Košutiću i J. Torbaru, kao predstavnicima HSS-a, težio je za tim da ona bude koaliciona. To je, međutim, bio i glavni uzrok da dođe do razlaza u pregovorima, jer su predstavnici HSS-a odlučno zastupali potrebu stvaranja tzv. nadstranačke vlade, u kojoj, dakle, ne bi bilo ustaša. Konceptija vodstva HSS-a temeljila se, prema tome, na uvjerenju da je za »smirivanje« situacije dovoljno uklanjanje ustaškog vodstva sa svojih dotadašnjih pozicija. Stvaranje povoljnije situacije potrebno je najprije povjeriti jednoj činovničkoj vladi, koju bi u dogledno vrijeme zamijenila garnitura predstavnika vodstva HSS-a.⁴⁾ Bilo je, prema tome, vidljivo da se vodstvo HSS-a počelo sve više zanimati za neposrednije utjecanje na dalji razvoj političke situacije, čemu je, dakako, i ovog puta bio glavni uzrok porast NOP-a, a uz tu činjenicu ne može se zanemariti ni spoznaja o konačnom svršetku rata koji se ne smije dočekati u pasivnom stanju.

Rekonstrukcija vlade NDH, koja je izvršena u listopadu 1943, nije označavala nikakvu bitnu promjenu u smislu spomenutih zahtjeva Nijemaca, jer su izvršene personalne promjene bile, doista, neznatne.⁵⁾

Ne ulazeći ovdje u razmatranje njemačko-talijanskih odnosa oko pitanja NDH, treba konstatirati činjenicu da ih je tokom vremena sve više obilježavalo međusobno nepovjerenje, a to se, dakako, moralo neminovno odraziti i na vođenje zajedničke politike i akcija oko daljeg održavanja ustaške države, koju su sami podigli. Zbog toga su Talijani u daljem razvoju vojno-političke situacije u odnosima s ustaškim vrhovima usredotočili svoju pažnju gotovo isključivo na rješavanje pitanja daljeg položaja svojih vojnih snaga u Drugoj i Trećoj okupacionoj zoni, koje su obuhvaćale velik dio teritorija NDH. Osnovni i gotovo jedini cilj Italije u održavanju strategijskih pozicija u tim područjima bila je zaštita anektiranog dijela jadranske obale, koji je od sklapanja Rimskih ugovora smatran vlastitim životnim prostorom, pa je ondje u tom smislu provođena politika denacionalizacije domaćeg stanovništva. Treba dodati da spomenuta politika na području NDH nije bila prvobitna tendencija u ekspanzionističkim planovima fašističke Italije, nego je proizašla kao nužda u okviru konstantnog slabljenja dotadašnje moći sila Osovine u razvoju rata, pri čemu je u ovom slučaju, s druge strane, odlučujući faktor bio stalni porast narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji. U takvom stanju, Talijani su se služili svim mogućim sredstvima da održe spomenute pozicije, ne imajući pri tome gotovo nikakvog obzira prema samoj NDH, što je osobito došlo do izražaja u organiziranju i pomaganju raznih četničkih grupacija na njenom području.⁶⁾ Dakako da su zbog toga odnosi

⁴⁾ Arhiv radničkog pokreta Jugoslavije, Zb. Okupatori i kvislinzi, sign. 92.

⁵⁾ *Narodne novine* (Zagreb), 12. X 1943.

⁶⁾ U okviru pokušaja rješavanja pitanja daljeg statusa četničkih jedinica pod kontrolom talijanskih komandanata, do kojih je dolazilo pod pritiskom Nijemaca, karakteristična je bila odluka glavne komande talijanske vojske, donesena u srpnju 1943, u kojoj se naređuje organiziranje dobrovoljačkih jedinica (bojni) na području II Armate u NDH. »Osnutkom bojna — ističe se u odluci — kojih će se broj moći u budućnosti i povećati (...) bit će ukinute sve ili djelomično postrojbe MVAC (...)« Ove jedinice je trebalo, po naređenju Comando supremo, formirati od 2/3 Srba i 1/3 »ostalih« (misli se na Hrvate i Muslimane), a osnovni cilj te podjele bio bi, prema ocjeni ustaša, »da se privuku i zadovolje prije raspuštanja oni četnici, koji su ostali u Kninu, Selcima, Trebinju vjerni Italiji«. U vezi s tim, predstavnik NDH kod komande II Armate D. Simčić, predložio je ustaškoj vladi da poduzme akciju za uključivanje što većeg broja hrvatskih vojnika i oficira u te dobrovoljačke jedinice, i to »u prvom redu sa svrhom, da ne bi u tim odredima bili sami pravoslavci«. (IHRPH, Fond NDH, kut. 185).

postali još zamršeniji, tako da je kapitulacija Italije dočekaana s izvjesnim olakšanjem u ustaškim vrhovima, iako su se oni upravo tim momentom našli u još težoj situaciji.

Kapitulacijom Italije bili su otvoreni neki osnovni problemi u daljnim političkim planovima NDH.

Povlačenje talijanske vojne silé s jugoslavenskog ratišta dalo je poticaja vladi NDH da poduzme određene korake u pravcu proširenja svog teritorija na Jadran. U ustaškim vrhovima oživjelo je uvjerenje da se pojavila mogućnost pripojenja svih onih hrvatskih krajeva koji su se nalazili u sklopu Italije: Dalmacije, Hrvatskog primorja, Istre. Dakako da je taj stav imao uglavnom izraziti propagandistički karakter i odnosio se, u prvom redu, na akciju u stanovištvu spomenutih krajeva kako bi se ono odvrtilo od sve šireg i masovnijeg pristupanja NOP-u.

Kapitulacija Italije neminovno se odrazila i na dalji razvoj unutrašnjih prilika NDH. Ona je, u prvom redu, izvršila osjetan poremećaj u ionako nestabilnoj vojno-političkoj situaciji. Ne ulazeći u ocjenu stvarne snage, koju su uoči kapitulacije imali Talijani u zaposjednutim područjima, ipak treba istaći činjenicu da je nagli prestanak njihove vojničke i političke vlasti stvorio velike teškoće, kako Nijemcima, tako i postojećim vojnim snagama NDH. Prema ocjenama vojnih vrhova NDH, a na osnovu tih ocjena zauziman je i zvučan politički stav, kapitulacija Italije, odnosno slom talijanske vojske, bio je glavni uzrok naglom širenju NOP-a na području Dalmacije i čitavog Primorja. U vezi s tim isticala se i činjenica da su jedinice NOVJ osobito pojačale svoju aktivnost u tim danima, zaposjedajući niz gradova i uporišta, kojom prilikom su došle u posjed znatnih količina talijanskog oružja i drugog ratnog materijala. Dakako da je sve to još više otežavalo borbu sa snagama NOP-a.

Međutim, ustaški vrhovi su, ipak, upravo s kapitulacijom Italije računali na veliki moralno-politički prestiž koji će zadobiti u stanovništvu napuštenih područja. Time se ujedno vjerovalo u sigurnu mogućnost zahtjevanja odlučnog udara narodnooslobodilačkom pokretu. U vezi s tako zamišljenom koncepcijom, NDH je upregla sve svoje važnije faktore u vrlo široku propagandu, kojom je u prvom redu insistirala na paroli konačnog oslobođenja hrvatskih zemalja i ujedinjenja čitavog hrvatskog naroda. Pavelićev »Proglas hrvatskom narodu«, 9. rujna 1943, o uključenju u NDH »otciepljenih hrvatskih zemalja na Jadranu«, bio je idejna podloga čitave te akcije.⁷⁾ Ono što treba istaći u vezi s tim proglasom, jest Pavelićeva ocjena politike Italije prema NDH, koja je potpuno suprotna njegovu dotadašnjem držanju. Izrazi savezništva, podaništva i vjernosti, koji su stalno upućivani Mussoliniju u fašističkoj Italiji, bili su najednom zamijenjeni ocjenom da su Talijani pripojenjem i okupacijom hrvatskih krajeva vršili nasilje, jer je time »velik dio hrvatske jadranske obale bio otrgnut od tiela Hrvatske«.⁸⁾ Od sada, u svojoj vanjsko-političkoj orijentaciji, Pavelić sve nade polaže u Treći Reich.

Dalje važno pitanje, koje se ustaškom vodstvu nametalo nakon kapitulacije Italije, bila je potreba opravdavanja dotadašnje protalijanske orijentacije. Revidiranje nekih osnovnih stavova u vezi s tim postalo je također važna komponenta u spomenutoj propagandi ustaškog vodstva. Glavni zaokret izvr-

⁷⁾ *Ustaša* (Zagreb), 10. IX 1943.

⁸⁾ *Nova Hrvatska* (Zagreb), 9. IX 1943.

šen je u odnosu na tumačenje Rimskih ugovora, jer im je oduzet epitet uspješnog koraka u vanjskoj politici NDH, koji je dosegao svoj vrhunac u proklamaciji personalne unije.⁹⁾

Premda je i sam Hitler formalno priznao spomenuti Pavelićev proglas, ipak ustaše nisu postigli nikakav stvarni uspjeh u svojim težnjama da zadbiju bilo kakvu poziciju na jadranskoj obali. To područje je pretvoreno u njemačku operativnu zonu, u kojoj su svu vlast imali vojni komandanti. U vezi s tim je ubrzo splasnula i ustaška propaganda za pripojenje Dalmacije, Hrvatskog primorja i Istre. Nju treba, u prvom redu, shvatiti kao jedan u nizu napora koje je NDH poduzimala u cilju opravdanja svog postojanja, bilo to u samom hrvatskom narodu ili u očima svojih saveznika, ovog puta Trećeg Reicha. Međutim, ona nije označavala i potpuni prekid s talijanskim fašizmom, jer su optužbe službenih vrhova NDH bile isključivo usmjerene na politiku talijanskih komandanata, kao dijela onih vojnih krugova u Italiji koji su na čelu s maršalom Badogliom svrgnuli Mussolinija. Zbog toga je NDH, ne ulazeći ovdje u motive koji su do toga doveli, službeno priznala novostvorenu talijansku fašističku republiku.¹⁰⁾

Dakako da bi i izvjestan uspjeh NDH u akciji oko pripojenja spomenutih područja na Jadranu imao doista samo formalni karakter. Stvarnu situaciju u tim krajevima obilježavao je uspon NOP-a u odlučujućoj vojničkoj i političkoj faktor, preko ove činjenice se nije uopće moglo prijeći u koncepcijama i planovima bilo koje strane.

Neuspjeh njemačkih vojnih faktora u NDH da političkim putem presudnije utječu na promjenu dotadašnjeg kursa vlade NDH u unutrašnjoj politici, bio je, dakako, važan povod traženju drugih sredstava pomoću kojih bi se stvorili uvjeti za jednu uspješniju akciju. Politika terora koja je Nijemcima od samog početka bila značajno sredstvo akcije dobiva od sada i po svom karakteru i po opsegu još važnije mjesto. Treba, međutim, istaći da je provođenje terora od strane njemačke vojne sile, na području NDH, označavalo doista jednu novu etapu njihovih akcija na ovom području Jugoslavije, jer ono do tada nije poznavalo njemačke odmazde takve drastičnosti i razmjera. Bio je to samo još uvjerljiviji dokaz o težini vojničkog položaja Nijemaca, a tu činjenicu u svojim ocjenama njihovi komandanti i sami priznaju. Premda je teror zahvatio gotovo čitavo područje NDH, on je ipak najdublje tragove ostavio u Bosni i Hercegovini. To potvrđuju brojni primjeri koje ovdje i nije potrebno konkretno iznositi, nego treba samo istaći činjenicu da oni vjerno

⁹⁾ Rimski ugovori su u ustaškoj propagandi počeli da se prikazuju »kao taktički potez« vanjske politike NDH. (*Spremnost*, 21. V 1944).

¹⁰⁾ Službeni odnos NDH prema Italiji bio je, u stvari, u to vrijeme dosta neodređen. Na to su, bez sumnje, utjecale određene direktive koje je Pavelić dobio od Nijemaca da se, s obzirom na dotadašnje obaveze, čeka dalji razvoj situacije, jer su promjene u Italiji bile rezultat akcije protiv Mussolinija, koji je i dalje ostao saveznik Trećeg Reicha, pa, prema tome, i NDH. U tom pogledu se je karakterističan prikaz nastalih odnosa između NDH i Italije, koji je Ministarstvo vanjskih poslova NDH dalo već 11. rujna 1943. Prema njemu, službeni stav NDH prema Italiji »nije više saveznički, ali ni ratno stanje, ni stanje neutralnosti. Do razbistrenja ovog odnosa provode se potrebne mjere opreza. Mjere opreza koje se poduzimaju ravnaju se isključivo prema talijanskim obzirima. (...) Primijenjene mjere ravnaju se prema držanju talijanskih službenih mjesta u odgovarajućim slučajevima na području na kojemu Kraljevska talijanska vlada još vrši vlast, a primjenjuje se samo po potrebi i nužnim oprezom, već obzirom na novostvorenu talijansku nacionalnu-fašističku vladu«. (Vojnoistorijski institut (dalje: VII), Fond NDH, kut. 203, br. reg. 6/7).

ilustriraju očiglednu nesigurnost Nijemaca u ovim područjima, kao i to da su tražili izlaz u ovakvim očajničkim postupcima. U okviru ove politike terora provođena je u određenim situacijama i jedna drugačija varijanta koja se sastojala u odvođenju ljudstva na prisilni rad u Njemačku. Kakve je razmjere i posljedice mogao imati takav teror za samu NDH, dovoljno potvrđuje činjenica da ni sama ustaška vlada nije bila oduševljena takvom politikom, jer je pogotovu ona ugrožavala poljuljane pozicije ustaša. Nasuprot tome, argumentacija Nijemaca sastojala se u odgovoru da su oni, upravo zbog nesposobnosti političkih i upravnih organa NDH, primorani pribjegavati pomenutim mjerama. Drugi uzrok koji ih navodi na to, a kojemu pridaju još veće značenje, bilo je otvoreno priznanje da je NOP u svim krajevima Bosne i Hercegovine u naglom porastu.¹¹⁾

Svi su ti uzroci prijetili stvaranjem jedne izvanredne situacije na području Bosne i Hercegovine koja bi mogla izazvati katastrofalne posljedice za NDH, pa u toj činjenici, bez sumnje, treba tražiti i neke korake koje je ustaško vodstvo poduzelo. Riječ je o poduzimanju jedne šire propagandističke akcije, u kojoj su nosioci bili neki najutjecajniji članovi ustaškog vodstva. Glavna karakteristika njihove akcije koja se formalno ogledala u nekoliko javnih govora, održanih u nekim većim mjestima, i niza razgovora sa istaknutijim područnim predstavnicima, sastojala se u dokazivanju da je općenita politika i vojnička situacija u NDH stabilna i da su sve akcije koje poduzima NOP samo obilježja trenutnih i lokaliziranih kriza.¹²⁾ Dakako da je usko s tim bila povezana i obrana politike ustaškog pokreta, te žestoka kritika djelatnosti NOP-a, tj. sve očiglednije odlaženje stanovništva u njegove redove. Ova akcija ustaške vlade u Bosni i Hercegovini nije od strane njemačkih komandanata bila ocijenjena kao pomoć, iako ju je, s druge strane, osobno pomagao sam njemački poslanik u Zagrebu S. Kasche. Dapače, ona je izazvala vidljivo nezadovoljstvo u pomenutim krugovima, jer su Nijemci bili potpuno svjesni, a to su ustaškom vodstvu i dali jasno do znanja, da neka akcija propagande u Bosni i Hercegovini ne može pokazivati nikakve znakove privlačnosti. Oni su, dakako, u svojim daljim akcijama još više insistirali na zahtjevu da se u Bosni i Hercegovini uvede njihova vojna uprava.¹³⁾ Međutim, kada se govori o pitanju uvođenja vojne uprave u Bosni i Hercegovini, treba imati na umu činjenicu da je ona u određenom smislu već otprije postojala. Riječ je o upravnim prerogativima koje su njemački komandanti dobivali za vrijeme vršenja vojnih operacija. Ovog puta je riječ samo o nastavljanju već započetih akcija u odvajanju Bosne i Hercegovine iz NDH koje su imale svoje nosioce ne samo u određenim domaćim faktorima nego i kod Nijemaca. Nije namjera ovog priloga da opširnije ulazi u prikaz i razmatranje nastanka autonomističkih tendencija u Bosni i Hercegovini, ali je, ipak, potrebno samo konstatirati formiranje muslimanske SS-Handžar divizije, kao jednog od konkretnijih vidova njemačke politike na ovom području. To je, u stvari, bio samo dio šireg plana Nijemaca da u NDH, pored vojske, znatnije angažiraju i SS jedinice.¹⁴⁾ Ove jedinice uskoro postaju sve

¹¹⁾ VII, Fond NDH, kut. 81, br. reg. 1/2.

¹²⁾ Karakterističan je bio govor ustaškog ministra M. Lorkovića u Banjoj Luci. (*Novo doba*, (Banja Luka), 30. X 1943).

¹³⁾ Usp. bilj. 11.

¹⁴⁾ O problemima stvaranja i organizacije SS jedinica karakterističan je izvještaj SS-generalata C. Kammerhofera od 20. XI 1943. (VII, Fond NDH, kut. 83-a, br. reg. 28/5).

moćniji faktor u politici Nijemaca, tako da su, bez sumnje, morali izazivati nezadovoljstvo u samim ustaškim vrhovima. Dakako da ni s formiranjem muslimanske vojne formacije u službi Nijemaca, ustaška vlada nije mogla biti zadovoljna, i to ne samo zbog toga što se ona nije nalazila pod neposrednom kompetencijom ustaša nego upravo i zato što je, s obzirom na svoj sastav, predstavljala opasan presedan. Na toj liniji može se, donekle, promatrati i primjer Huske Miljkovića, koji je formiranjem muslimanskog odreda u Cazinskoj krajini, prema ocjeni samog generalštaba oružanih snaga NDH, doprinosa određenom osipanju tih snaga.¹⁵⁾

U ovim primjerima treba, bez sumnje, poznavati i očigledne znakove slova dotadašnjih iluzija ustaša u mogućnost stvaranja oslonca u muslimanskom stanovništvu. Taj problem je, u stvari, samo dio znatno šireg pitanja mjesta i uloge Bosne i Hercegovine u velikohrvatskoj koncepciji ustaškog pokreta. Polazeći od ocjene da su Bosna i Hercegovina hrvatske zemlje, ustaški pokret je težio stvoriti što širu i uvjerljiviju argumentaciju za to, koja bi u novostvorenoj ustaškoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj našla i svoju stvarnu potvrdu. U vezi s tim treba istaći da se teoretska podloga za ostvarenje takvog ustaškog programa pripremala već prije 1941, a da je toj akciji u razdoblju rata za čitavo vrijeme pridavana osobita pažnja. Ovdje je dovoljno podsjetiti na akciju oko izdavanja Napretkove »Poviesti hrvatski zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463«, u Sarajevu 1942, koja je u sebi nosila državno-pravnu tendenciju, iako joj se taj cilj, prema prvobitnoj zamisli iz 1936, kada je rad na njoj započet, ne bi mogao pripisati. Uz to, treba, dakako, konstatirati i relativno golemu političku publicistiku o Bosni i Hercegovini koja je nastajala iz pera prvaka i nekih pristaša ustaškog pokreta i malobrojnih proustaški orijentiranih intelektualaca.

Osnovne ocjene na kojima je ustaški pokret putem spomenute aktivnosti temeljio svoju politiku prema Bosni i Hercegovini kao hrvatskim zemljama, tj. integralnom dijelu NDH, bile su u biti ove: a) Bosna i Hercegovina su zemlje, koje čine kičmu ustaške države; b) nacionalna pripadnost Muslimana u Bosni i Hercegovini je izvan svake diskusije, jer su oni sastavni dio hrvatskog naroda. Ove dvije komponente najuže su povezivane u ustaškoj propagandi. Muslimanima je, kao islamskom dijelu hrvatskog naroda, pridavana značajna uloga spone s islamskim Orijentom, tj. turskom i arapskom kulturom i civilizacijom, a čime i NDH dobiva važnu međunarodnu ulogu povezivanja evropskog zapada sa islamskim svijetom. Na liniji ustaške propagande o potrebi najuže suradnje Hrvata i Muslimana u Bosni i Hercegovini, kao glavnog zaloga očuvanja NDH, karakteristično je istaći pokretanje književno-političkog časopisa »Hrvatska misao«, u Sarajevu potkraj 1943.¹⁶⁾

Ideja nacionalne povezanosti Hrvata i Muslimana i ustaško rješenje stapanja Bosne i Hercegovine s Hrvatskom u NDH, ostala je, dakako, prisutna u propagandi ustaša i u daljem razvoju rata, iako ju je razvitak NOP-a u Bosni i Hercegovini potpuno demantirao i potvrdio činjenicu da se rješenje političkog i državno-pravnog položaja tih zemalja nalazi u stvaranju jedne ravnopravne jedinice u jugoslavenskoj federativnoj zajednici, koja će zajamčiti životne interese i Hrvata i Muslimana i Srba u njoj. Bez sumnje Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a učinilo je veoma značajan korak u tom pravcu.

¹⁵⁾ S. Odić, *Huska Miljković i Cazinska krajina*, *Vjesnik* (Zagreb), 9. VI 1968.

¹⁶⁾ Prvi broj ovog časopisa izišao je u Sarajevu prosinca 1943, kao glasilo novonastanog Glavnog pododbora Matice Hrvatske.

Summary

The specificity of the NDH policy manifested itself primarily in constant endeavours of the Ustasha Movement to prove that NDH (The Independent State of Croatia) represented the definite realization of the desires of the Croatian people to have their own independent state. Due to this fact, it was one of the chief tasks of Peoples' Liberating Movement in Yugoslavia in general, and in Bosnia and Herzegovina in particular, to destroy this tendency.

While — on the one hand — the programme of the Ustasha Movement expressed the Grand-Croatian territorial pretensions to Bosnia and Herzegovina, Ustashes paid their coming to power by open treason, i. e. by the surrender of the Adriatic Coast to Italy, on the other. Only after the capitulation of Italy, the ruling circles of NDH started to reconsider their earlier relationships with Italy, trying to regain their lost positions by claiming the Adriatic Coast. By reason of this very fact, Bosnia and Herzegovina escaped the unstable influence of the Ustasha leadership. Nevertheless, the chief reason for this was the strengthening of the peoples' liberating movement in these provinces, which especially manifested itself in the First Session of ZAVNOBIH defining the position of these provinces in the future Yugoslav community.

The author pays special attention to the critical military and political situation in the Independent State of Croatia from the middle of 1943 onwards which reflected itself in the following: a) the continual rise of the peoples' liberating movement; b) the question of food supply becomes evermore urgent; c) the situation in communications and transport is deteriorating rapidly; and d) the situation in administration show striking signs of chaos and anarchy.

Such situation brings forth various tendencies, currents and groupations, the common aim of which it is to pay efforts to sustain the NDH. These two conceptions are the most prominent: a) relying on the German military power as the only political possibility and b) in the second rather heterogeneous conception the most prominent efforts are those seeking support from Italy.

Great victories of the allied forces, the defeat of the 4th and the 5th German offensive combats shook the German military power so that it tries by all means to maintain its position on the Balkans. Although it did not have great repercussions in the German Reich, the conception of the replacement of the compromised Ustasha duchy was considerably actual. There were some endeavours to drag some representatives of the Croatian Peasant Party into the government of NDH. The involvement of Nikola Mandić into the Government and the talks with the representatives of the CPP yielded favourable results, as they were for a non-partial government without ustashes.

The German-Italian relationships in connection with the NDH complicated the position of the ustasha state. Both of the external factors tried hard to protect their own interests. Only after the capitulation of Italy some basic problems concerning the further political plans of NDH emerged to the surface. The leadership of NDH thought that time had come to repossess all the parts which had been occupied by Italy. Pavelić's announcement to the people of Croatia on September 9, 1943 on reunion of the «occupied Croat parts on the Adriatic» with NDH was the ideological basis of vast propaganda for regaining of the lost position among the people of Croatia. Pavelić tries to justify the past pro-Italian orientation. Although Hitler formally recognized Pavelić's announcement, the Adriatic coast was turned into the German operative zone.

Aiming at the settlement of the situation in Croatia, the Germans concentrated on drastic terror, especially in Bosnia and Herzegovina. One of the forms of this terror was compulsory deportation of people to Germany where they were put to hard labour.

The author points to the formation of the Moslem SS-Handjar Division as a part of a major German plan to engage, besides regular army, the SS troops on the territory. They soon became a powerful factor, which must have caused dissatisfaction of the ustasha leadership. On the other hand, they were dissatisfied with the formation of Moslem militia which was in the service of Germans.

In the conclusion, the author points out that the essential supposition on which the ustasha movement based its policy towards Bosnia and Herzegovina were: a) Bosnia and Herzegovina are the provinces which make the backbone of the ustasha state and b) the Moslems are a part of the Croat people.